

प्रकरण - 4.

लोकशाही समाजवाद

प्रस्तावना -

मानवाने प्रविष्ट प्रयत्नांनी शोधून काढलेला सर्वोत्तम शासनकर्ता म्हणजे लोकशाही होय. जो प्राप्त करण्यासाठी माणूस जीवाच्या तळमळीने चिबटपणे लढला होता. लोकशाहीमध्ये लोकमताला प्राधान्य दिले जात असते. स्वतंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वांमधील लोकशाहीचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे समाजवादी तत्त्वज्ञानासोबत लोकशाहीचा विचार जोडला गेला खरेतर लोकशाही समाजवाद ही एक जीवन पध्दती आहे. लोकशाहीच्या कामतेवर समाजवादाचा विश्वास आहे. जेव्हा लोकशाही व्हांडवलेल्याचे आवरण द्यावे प्रयत्न करते. तेव्हा समाजवादी विचार अधिक प्रथर होत जातो.

पार्श्वभूमी -

18 व्या व 19 व्या शतकात जेव्हा जेव्हा शोध लागल्याने औद्योगिक क्रांतीची लाट उडवली. फ्रेंच राज्य क्रांतीने स्वतंत्र्यवादी विचार अधिक दृढ-मूळ आहे. या परिस्थितीत अमिर्बंध अर्थव्यवस्था निर्माण झाली परिणामी व्हांडवलेदार वर्गीला मजुरावर सत्ता गानविण्याचा अधिकार आपोआप प्राप्त झाला समाची खरेदी केली जाऊ लागली. गरीबी आणि झीमती यातील दरी वाढतच चालली प्रचलीत व्यवस्थेकडे नकारात्मक विचारवृत्तीचा लढा वेधले गेले. प्रस्थापित व्यवस्था समग्र मानवजातीच्या कल्याणासाठी व उन्नतीसाठी उपयुक्त नाही याची जाणीव त्या विचारवंतांना झाली. यानून मार्ग काढण्यासाठी व बहुजनचे शोषण थांबविण्यासाठी समाजवादी विचारांचा जन्म झाला.

कुरिये (1772 - 1837) लुई बॉन (1811 - 1882) प्रॉथा (1809 - 1865) इ. विचारवंतांनी समाजवादी विचारांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु उत्पादनाची साधने हाती असलेल्या वर्गावर याचा काहीच परिणाम झाला नाही. पुढील काळात कार्ल मार्क्स 1818 ते 1883 फ्रेडरिक एंगल्स या दोन विचारवंतांनी समाजवादाला खऱ्या अर्थाने चालना दिली.

★ समाजवादाचे पुढील दोन प्रकार आढळतात.

- 1] क्रांतीकारी समाजवाद
- 2] उत्क्रांतीवादी समाजवाद

1] क्रांतीकारी समाजवाद -

क्रांतीवादी समाजा-मध्ये साम्यवाद, अमिक संधवाद हे प्रकार मोडतात तर उत्क्रांतीवादी समाजवादामध्ये कॅबीयनन समाजवाद व्यावसायिक समाजवाद याचा समावेश होतो. मार्क्सने मांडलेल्या समाजवादाला बाकुनिन या विचारवंताने विरोध केला. मार्क्सने मांडलेली वर्गविहीन समाजरचना फलद्रूप होणार नाही. उलट ती कामगारांची हुकुमशाही ठरेल असे मत बाकुनिननी मांडले. सरकार व समन्वय-शिवाय समाजात परिवर्तन शक्य नाही. समाजातील आर्थिक विषमता नवट करण्याची असेल तर उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची करावी लागतील त्याचबरोबर इतरही धरक्या विचार करावा लागेल.

आर्थिक धरकाशिवाय लोकशाही समाजवाद्यांनी सामाजिक पुर्नरचनेचे मार्ग. पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

1] सामाजिक विधिनियमाची निर्मिती वेतन व कामाचे तसे निश्चिती शिक्षणाची समान संधी प्राप्त करून देणे.

2] उत्पादनाच्या प्रमुख साधनावर शासनाने नियंत्रण

3] भांडवलदारावरती अधिक कर

4] शासनसंस्था जनतेची विश्वस्त आहे वरील तत्वाच्या आधारे लोकशाही समाजवाद रूजवली जावू शकते.

○ व्याख्या / अर्थ -

Socialism या शब्दाचे मराठीतून भाषांतर समाजवाद असा होतो. हा शब्द Socius या शब्दापासून बनलेला आहे. Socius म्हणजे समाज होय. सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून समाजवादाकडे पाहिले जाते. समाजवाद ही एक जीवनप्रणाली आहे. समाजवादी विचारांची सर्वप्रथम घोषणा इंग्लंडमधील मजूर पक्षाचे नेते सर विन्सटन चर्चिल 1884 मध्ये केली. लोकशाही समाजवादाचे प्रतिबिंब वुड्रो विल्सन यांच्या न्यू फ्रिडम आणि रूसेवेल यांच्या न्यू डिल यांच्या धोरणात दिसून येते. लोकशाही समाजवादाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

○ व्याख्या -

“लोकशाही समाजवाद ही एक जीवनस्पृधी आहे. समाजाला कार्यान्वीत करणेसाठी लोकशाहीचा आश्रय घेतला जातो. अनेकांनी याच्या व्याख्या मांडल्या आहेत.”

★ राज्यशास्त्र शब्दकोष डॉ. राजेंद्र वेरा -

निधिक लोकशाही संस्थाद्वारे समाजवादी समाजरचना प्रत्यक्षात आणता येते. असा विश्वास करणारी विचारप्रणाली म्हणजे लोकशाही समाजवाद होय. समता आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य या दोन तत्वावर आधारलेली समाजव्यवस्था घटनात्मक मार्गाने स्थापन करण्याचे ध्येय समोर ठेवणारे तत्वज्ञान म्हणजे लोकशाही लोकशाही समाजवाद होय.”

★ डॉ. राममनोहर लोरीया -

“लोकशाही समाजवादाने साम्यवादाचे आर्थिक उद्दिष्टे ज्यामध्ये उत्पादनान्या साधनावर समाजाचे वर्चस्व आणि नियोजनबद्ध आर्थिक विकास यांचा स्विकार केला आहे. तराच भांडवलपाराचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लोकशाही तथा मानव अधिकारांचा स्विकार केला आहे. लोकशाही व समाजवाद या दोन्हीचा समन्वय साधने म्हणजे लोकशाही समाजवाद होय.”

सारांश -

लोकशाही समाजवादाचा उद्देश वर्गविरहीत शोषण रहीत समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचा आहे. संपूर्ण समाजरचना समतेच्या पायावर उभी करणे व समाजाला स्थिरत्व प्रदान करणे लोकशाही समाजात अपेक्षित आहे. कामगारांच्या हुकुमशाहीला विरोध करून व्यक्ती स्वातंत्र्याचा आधार घेवून राष्ट्रीय प्रमुख उद्योग सरकारच्या मालकीचे करणे लोकशाही समाजवादाला अपेक्षित आहे.

★ ज्या. राजेंद्र गडकर यांच्या मते -

गडकरी राज्याच्या सिद्धांत व्यवहारात आणवारी व्यवस्था म्हणजे लोकशाही समाजवाद होय. ज्याचा आधार उदारमतवादी सामाजिक तत्वज्ञान आहे. त्यामागची स्पष्ट भावना अशी आहे की, प्रत्येक व्यक्तीने सामाजिक बांधिलकी जपाविः

लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये -

लोकशाही समाजवादाचा कोणताही ग्रंथ नाही. किंवा तत्वज्ञान नाही. सैद्धांतिक कारकोशपणा व वैचारिक बांधिलकता यापासून लोकशाही समाजवाद थोडसा दूरच वाटतो. म्हणून असे म्हणले जाते की, लोकशाही समाजवाद एक बहुपक्षीय समाज पुनर्रचनेचा प्रयत्न आहे. ती एक जीवन पध्दती आहे. लोकशाही समाजवादाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढील मुद्द्यांच्या माध्यमे स्पष्ट करता येतील.

1] भांडवलशाहीचा विरोध -

लोकशाही समाजवादाचे मुख्य तत्व भांडवलशाहीचा विरोध हे आहे. भांडवलशाहीची समाजरचना सामान्य जनतेच्या शोषनावर आधारित असते. अशी व्यवस्था समग्र मानव जातीच्या कल्याणास कधीच असू शकत नाही. तरीही लोकशाही समाजवादी समर्थक नैतिकतेच्या आधारावर सर्वादिन प्रमाणात या व्यवस्थेचा स्विकार करताना हिंसेला विरोध करून लोकशाहीच्या माध्यमातून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यात यावी संसदीय व धरणात्मक मार्गाने

प्रचलित समाजातील भीषण दारिद्र्य व बेकारी नवट करणाऱ्या मनोबल समाजशाही समाजवादाचा आहे.

2] साम्यवादाला विरोध -

साम्यवाद धर्म आणि नैतिकतेला विरोध करते. हिंसक क्रांतीवर्ग संघर्षावर साम्यवादाचा विश्वास आहे. त्यामध्ये कामगारांच्या हुकुमशाहीचे समर्थन करण्यात आले आहे. म्हणून लोकशाही समाजवादाचा साम्यवादाला विरोध आहे. लोकशाही समाजवाद साम्यवादाला नवीन साम्राज्यवादचे यंत्र म्हणून त्याची निर्वासना करते.

3] सामाजिक व आर्थिक समानतेचे सूत्र -

सामाजिक व आर्थिक समानता हे लोकशाही समाजवादाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. लोकशाही समाजवादयांची समतेची कल्पना उदारमतवादयांपेक्षा वेगळी आहे. यांचा राजकीय आणि धरनात्मक समानता, कायद्यासमोर व संधीची समानता यावर विश्वास आहे. समाजवादी विचारांत मानवनिर्मित विषमतेचा विरोध करतात. त्यांना एक वर्गविहीन समाजरचना आवश्यक वाटते. भारतासारख्या भ्रष्टी समाजात जातीविहीन समाजाची आवश्यकता असल्याने लोकशाही समाजवादी यांगतान.

4] हुकुमशाहीला विरोध लोकशाहीचा स्विकार -

हुकुमशाहीच्या कोणत्याही रूपाला लोकशाही समाजवादाचा विरोध आहे. त्यांच्या मते लोकशाही समाजवादाचा मार्ग लोकशाहीवर

आधारित आहे. त्याच तो पुरक शुद्धा आहे. नॉर्मन थॉमस यांच्या वाक्यात 'Socialism itself is the fulfilment in democracy' (समाजवाद हा लोकशाहीमध्ये स्वयंशिष्ट आहे). लोकशाही पध्दतीने समाज परिवर्तन करण्यावर त्यांचा विश्वास आहे. एफ. एम. डार्विन या विचारवंताच्या मते "the democratic method is inherent part of socialism and can not be separated from it."

5) लोकशाही मुल्यांवर विश्वास -

स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या लोकशाही मुल्यांवर लोकशाही समाजवादाचा विश्वास आहे. पण समाजाच्या व्यक्तीवादी धारणेला त्यांचा पूर्ण विरोध आहे. लोकशाही समाजवादाने स्वातंत्र्य हे प्रमाणभूत असून स्वातंत्र्याचा शुद्धा विचार करण्यात आला आहे.

आर्थिक स्वातंत्र्या बरोबर बौद्धिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा विचार लोकशाही समाजवादाने मांडण्यात आला आहे. पण आर्थिक स्वातंत्र्यावर लोकशाही समाजवादाने मर्यादा घालण्यात आलेल्या आहेत.

6) अर्थव्यवस्थेवर लोकशाही मार्गाने नियंत्रण -

भांडवलवादी राजधानी सामान्य जनतेला राजकीय समस्या सोडविण्यासाठी निर्णायक शक्ती प्राप्त होते. पण सामान्य जनतेद्वारे आर्थिक क्षेत्र प्रभावित होवू शकत नाही. साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत तर केवळ साम्यवादी पक्षाचेच नियंत्रण असते. म्हणून या दोन्ही ही व्यवस्था दोषपूर्ण आहेत. असे लोकशाही समाजवाद मानते.

देशाची अर्थव्यवस्था लोकनिर्वाचीत प्रतिनिधिच्या हातामध्ये असावी लोकशाही पध्दतीने राजकीय सामाजिक, आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याला लोकशाही समाजवादाने प्राधान्य दिले आहे. ब्रिटिश समाजवादी विचारवंत कॉन्ग्रेस यांच्या मताने मर्यादीत लोकांच्या हाती आर्थिक सत्ता असले तर तिला अर्थदान दिले पाहिजे. ज्या-प्रमाणे नगरपालिकांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सर्व व्यापार क्षेत्रातील शाखा नगरपालिकेलाच जबाबदार असतात. त्याचप्रमाणे प्रत्येक राष्ट्रियकृत उद्योग पूर्णपणे संसदेला जबाबदार असावा.

7] खाजगी संपत्तीवर मर्यादा -

भांडवलवादी व्यवस्था खाजगी संपत्तीच्या स्वातंत्र्याचा पूर्णपणे विचार करते. तर समाजिक अर्थव्यवस्था खाजगी संपत्तीला पूर्णपणे विरोध करते. लोकशाही समाजवाद मात्र माध्यममार्ग विचारतो. खाजगी संपत्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य देणे म्हणजे शोषणाला आमंत्रण दिल्यासारखे होईल. तसेच साम्यवादी व्यवस्थाप्रमाणे खाजगी संपत्तीला पूर्णपणे विरोध करणे म्हणजे नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर बंधन लावणे होय. म्हणून लोकशाही समाजवादाने खाजगी संपत्तीवर योग्य त्या मर्यादा ठेवण्यात आलेल्या आहेत. खाजगी संपत्ती प्रसंगी शासन संस्थेचे अस्तित्व धोक्यात आणू शकते. म्हणजे राज्यसंस्था आणि शासनसंस्था यांचे अस्तित्व जर कायम ठिकठिकाणेच असेल तर खाजगी संपत्तीवर मर्यादा ठेवणे आवश्यक आहे.

४७ लोककल्याणकारी राज्याचा विचार -

लोककल्याणकारी राज्यानिर्मिती हा लोकशाही समाजवादाचा उद्देश आहे. लोकशाही समाजवादी विचारवंत राज्यसंस्थेला जनतेच्या कल्याणाचे प्रभावी साधन मानतात. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची राज्यसंस्थेने अनुकूल वातावरण निर्माण करून देणे. लोकशाही समाजवादाला अपेक्षित आहे. अधिक अधिक जनतेचे अधिक अधिक कल्याण करणे सिद्ध करता येईल. याचा प्रयत्न राज्यसंस्थेने केला पाहिजे.

राज्याचे कार्यक्षेत्र व्यापक असले पाहिजे. शिक्षण, आरोग्य व पळोवठ्यांच्या सर्व सुविधा राज्यसंस्थेने उपलब्ध करून देण्यात याव्यात. तात्पर्य असे की, राज्यसंस्था जनतेच्या कल्याणासाठी निर्माण झाली असल्यामुळे राज्यसंस्थेने अधिक अधिक लोकांचे कल्याण करणे होईल याचा विचार करावा.

४८ वर्गसमन्वयावर विश्वास -

लोकशाही समाजवादाच्या मार्क्सवादी वर्ग संघर्षाला विरोध आहे. वर्गसंघर्षापेक्षा वर्गसमन्वयानून समाजाचा विकास होवू शकतो. त्याचबरोबर मांडवळदार वर्ग आणि कामगार वर्गा यांच्यातील परस्पर संघर्षापेक्षा सहकार्याच्या मार्गानून उत्पादनात वाढ होईल. समाजाच्या विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण होईल. वर्ग संघर्षामुळे हिंसाचार, रक्तपात हात असता. सहकार्यातून शांततामय मार्गाने परिवर्तन होत असते. त्यासाठी लोकशाही विचारवंत वर्गसंघर्षा ऐवजी वर्गसमन्वयावर विश्वास ठेवतात.

10] उत्पादन साधनावर सरकारचे नियंत्रण -

उत्पादन साधनावर संपूर्ण समाजाची मालकी असावी. जीथे उत्पादन समाजनि-
तेथे खाजगीकरणाला वाव नसतो. समाजिक
विषमतेला वाव नसतो. महत्त्वपूर्ण उद्योग,
सरकारच्या नियंत्रणाखाली असतील तर समाजा-
मध्ये उत्पादनाच्या साधनांचे योग्य प्रकारे वितरण
होईल. लोकशाही समाजवादाचे समता तत्त्व
समाजात शक्तवाच्य असेल तर देशातील प्रमुख
उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावे. लोकशाही
समाजवाद प्रत्येकात आणव्यासवी था साधना-
चा उपयोग केला जातो.

लोकशाही समाजवादाचे गुण / दोष -

1] विरोधाभास -

टिकाकारांच्या मते, लोकशाही
व समाजवाद था दोघांमध्ये परस्पर विरोध
असे दोन्हीचा एकदाच स्विकार करता येत नसून
एकाचाच स्विकार करता येते. कारण लोकशाही
श्वानंथावर तर समाजवाद नियंत्रणाच्या व्यव-
शेधेवर विश्वास ठेवतो. म्हणून यात विरोधाभास
दिसून येतो.

2] अस्पष्ट व अनिश्चितता -

लोकशाही विचा-
रणाली ही अस्पष्ट आहे. समाजात चिाव्हियता
निर्माण करणारी आहे. साम्यवादाची विचारप्रणाली
मावसच्या विचारावर आधारित असल्यामुळे
त्यात स्पष्टता दिसून येते. परंतु तशी निश्चितता
लोकशाही समाजवादामध्ये दिसून येत नाही.

लोकशाही समाजवादी रावद्रीयकरणावर व
सामाजिक - करणावर भर देतात.

3] अकार्यक्षमता -

उत्पादनाच्या साधनावर राज्या-
चे नियंत्रण असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये
राज्याच्या स्वर्चाचा वापर लोकशाहीद्वारे
केला जातो. लोकशाहीमध्ये कुरवराचार, लोभसुख
लोचमुचपत्तू निर्माण होते. निर्णय घेण्यासाठी उशीर
लागला जातो. त्यामुळे लोकशाही समाजवादामध्ये
अकार्यक्षमता निर्माण होईल.

4] व्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा -

लोकशाही समाजवादी
व्यक्तीच्या हितापेक्षा समाजाचे हिताला महत्त्वाचे
मानतात. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा टाकण्या
जातात. त्यामुळे समाजाच्या कल्याणापुढे व्यक्तीचे
कल्याण ठावले जाते. त्याच्या व्यक्तीच्या विकासावर
परिणाम होतो. असे टिकाकारांचे मत आहे.

5] क्रांतीला विरोध करणे अयोग्य

6] अनैतिकता.